

Cliteur, Paul, "Van Rushdie tot Jones",
in: Afshin Ellian, Gelijs Molier, Tom Zwart,
red., *Mag ik dit zeggen? Beschouwingen over de
vrijheid van meningsuiting*, Boom Juridische Uitgevers,
Den Haag 2011, pp. 67-87.

Van Rushdie tot Jones: over geweld en uitingsvrijheid

Paul Cliteur

Sinds 1989 is de wereld bekend met een nieuwe situatie rond het onderwerp van de vrijheid van meningsuiting. Vóór die tijd werd de belangrijkste beperking op die vrijheid gevormd door de wetgeving van natiestaten. Na die tijd zijn het ook georganiseerde en ongeorganiseerde gewelddadige netwerken en individuen die de effectieve vrijheid van meningsuiting beperken.

Men kan het ook zo zeggen: vóór 1989 was het belangrijkste dat een schrijver, cartoonist, cabaretier, politicus of kunstenaar had te vrezen, gelegen in een sanctie, opgelegd door het dwangapparaat van de natiestaat. Na 1989 moet een schrijver ook (en misschien wel meer) vrezen voor buitengerechterlijke sancties van de zijde van religieuze fanatici, al dan niet aangestuurd door extremistische religieuze leiders.

Het probleem wordt vaak beperkt tot het 'islamisme' (de politieke vormgeving aan religieuze ideeën die teruggaan op de islam als godsdienst), maar dat is niet helemaal juist. In december 2004, nog geen twee maanden na de moord op Theo van Gogh in Nederland, zou in Birmingham het toneelstuk *Behzti* worden opgevoerd, geschreven door de Sikh-schrijfster Gurpreet Kaur Bhatti.¹ Het toneelstuk was omstreden in Sikh-kringen.² Het theater werd bestormd door gewelddadige gelovigen. De schrijfster werd bedreigd. Het toneelstuk werd afgeblazen en het is tot op de dag van vandaag niet opgevoerd. Waar de schrijfster zich bevindt, is onbekend. In 2005 publiceerde zij nog een artikel in de krant onder de strijdvaardige kop 'This warrior is fighting on', maar sindsdien is eigenlijk weinig meer van haar vernomen.³ Kennelijk heeft de 'warrior' gemeend dat zij beter het zwijgen ertoe kan doen.

¹ G.P. Bhatti, *Behzti (Dishonour)*, voor het eerst opgevoerd in het Birmingham Repertory Theatre op 19 december 2004, The Birmingham Repertory Theatre, Birmingham 2004.

² Zie voor een analyse van de zaak: R.D. Grillo, 'Licence to offend? The Behzti Affair', *Ethnicities* 2007, vol. 7, no. 5, p. 5-29.

³ G.P. Bhatti, 'This warrior is fighting on', *The Guardian* 13 januari 2005. Zie ook G.P. Bhatti, 'A Letter', in: L. Appignanesi (ed.), *Free Expression Is No Offence*, London: Penguin Books 2005, p. 27-32.

Een soortgelijk patroon zien we in de Deense cartooncrisis. Van de twaalf cartoonisten die een cartoon over Mohammed in de krant publiceerden, zijn er elf ondergedoken.⁴ Er is één cartoonist die dat niet wilde en die zich nu bevindt in een soort 'beveiligde situatie' die te vergelijken valt met die van Geert Wilders in Nederland: Kurt Westergaard.⁵

Westergaard heeft niet gebogen voor de druk die op hem werd uitgeoefend. Verschillende complotten om hem van het leven te beroven zijn verijdeld. Hij is op 1 januari 2010 op het nippertje ontsnapt aan een liquidatie zoals die op 2 november 2004 Theo van Gogh noodlottig is geworden. Op dat moment drong Muhideen Mohammed Geelle, een 29-jarige Somaliër, gewapend met een bijl, zijn huis binnen. Maar Westergaard wist de saferoom in zijn huis te bereiken, vandaar de politie te waarschuwen, die vervolgens de man kon arresteren. Op 4 februari 2011 werd de man veroordeeld tot negen jaar gevangenisstraf door de rechtbank in Aarhus als 'schuldig aan terrorisme'.⁶ Na het uitzitten van zijn straf zou Geelle het land worden uitgezet. In hoger beroep kreeg Geelle nog een jaar extra opgelegd vanwege zijn terreuraanslag. De terrorist is daarmee opgesloten en de cartoonist 'vrij'. Althans 'vrij' volgens de wet. De Deense wetgeving bepaalt dat Westergaard 'vrij' is om alle cartoons te maken die hij zou willen. De Deense officier van justitie legt hem geen strobreed in de weg.

Deze relatief nieuwe situatie confronteert ons met allerlei vragen over het concept 'vrijheid'. Is Westergaard werkelijk 'vrij'? Wat betekent eigenlijk 'vrijheid' in dit verband?

In een interview met de *Volkskrant* verklaart Westergaard: 'Nooit zal ik zwijgen'.⁷ Maar is dat wel waar? Had niet de kop moeten luiden: 'Nooit zal ik ophouden met tekenen'? Westergaard is tenslotte een cartoonist. Maar gesteld dat hij had gezegd 'Nooit zal ik ophouden met tekenen', zou hij dan dat voornemen gestand kunnen doen? De cartoon over de profeet was meteen zijn laatste over dit onderwerp. Begrijpelijk, gezien de omstandigheden, maar het is niet anders. Moet de kop boven een artikel over Westergaard niet zijn: 'Nooit zal ik zwijgen over het feit dat ik niet meer kan tekenen'?

Het probleem dat hiermee ontstaat voor de staten waarin zich mensen als Westergaard, Bhatti of Van Gogh als burgers bevinden, is hoe men moet reageren op de geweldsdreiging. Moet men proberen diegenen die de gramschap van terroristen over zichzelf

4 Zie voor een overzicht over de cartoonkwestie: J. Klausen, *The Cartoons That Shook the World*, New Haven & London: Yale University Press 2009, een boek dat enig stof deed opwaaien omdat Yale University Press uit veiligheidsoverwegingen (en tegen de wil van de auteur) niet bereid bleek de cartoons waaraan het boek gewijd was op te nemen in het boek zelf.

5 Zie over de cartoonkwestie de gesprekken van: T. Nasreen & C. Fourest, *Libres de le dire: conversations mécréantes*, Paris: Flammarion 2010. Over de rechtvaardiging: D. Benatar, 'Cartoons and Consequences', *Think* 2008, vol. 6, no. 17/18, p. 53-57 en D. Keane, 'Cartoon Violence and Freedom of Expression', *Human Rights Quarterly* 2008, vol. 30, p. 845-875. Een recent interview met Westergaard is: H.M. Broder, 'Westergaard's Life Sentence - Muhammad Cartoonist Defiant after Attack' (interview with Kurt Westergaard), *Spiegel Online International* 20 januari 2010.

6 'Negen jaar cel voor belager Westergaard', *Algemeen Dagblad* 5 februari 2011.

7 N. Troost, 'Nooit zal ik zwijgen' (Interview met Kurt Westergaard), de *Volkskrant* 9 januari 2010.

afroepen tot grotere toegeeflijkheid aan de eisen van terroristen te bewegen? Dat wil zeggen: tot het opgeven (of het milder formuleren) van hun religiekritiek? Of betekent dat in feite alleen maar een versterking van de positie van de geweldplegers en brengt ons dat verder van huis?

Twee visies op geweldsdreiging

Een van de dingen die mij al jarenlang fascineren, is niet zozeer de nieuwe situatie dat geweldsdreiging de vrijheid van meningsuiting beperkt, maar hoe daarop gereageerd wordt door de intelligentsia in de verschillende landen. Die reacties van Franse, Deense, Nederlandse, Britse en Amerikaanse intellectuelen verschilt niet sterk van elkaar en we zien hier telkens dezelfde patronen optreden. Hoe vreemd dat ook moge klinken, maar ik heb de laatste jaren een bizar soort studieterrein geëxploreerd: ik bestudeer de reacties van intellectuelen op de spanning tussen vrijheid en geweld.

Daarbij is mij opgevallen dat er een naar mijn smaak relatief *kleine* groep mensen bestaat die hier een aanzienlijk probleem onderkent en die daarover een zekere verantwoordiging ventileert. Die groep bestaat dus wel. Maar er is ook een naar mijn smaak *grote* groep die zich betrekkelijk onverschillig betoont of ongeïnteresseerd in de feiten.

Dat laatste is *prima facie* vreemd, maar toch, wanneer men deze problematiek bespreekt met een academisch gevormd intellectueel, dan heeft men een gereede kans dat men op een wat afwezige reactie stuit. Zij kennen de feiten niet, maar wat belangrijk is: zij lijken ook geen belangstelling aan de dag te leggen die feiten te *leren kennen*.

Soms is de reactie ook niet zozeer afwezig of lauw, maar ronduit vijandig. Vijandig, niet ten aanzien van de geweldpleger, maar ten aanzien van Rushdie, Westergaard, Bhatti of welke andere persoon ook maar de gramschap van geweldplegers oproept.⁸

Het is misschien verhelderend hier uitgesproken voorbeelden van de twee typen reacties aan te halen. De eerste reactie is die van een onvoorwaardelijke solidariteitsbetuiging aan de slachtoffers van geweldsdreiging, de tweede is die van een vergaande diskwalificatie van hun acties, vooral op grond van vermeende bedoelingen van de slachtoffers van het terroristisch geweld.

Ik beperk mij even tot voorbeelden uit de Rushdie-zaak.⁹

De eerste reactie is die van de Britse en later tot Amerikaan genaturaliseerde schrijver Christopher Hitchens. In zijn boek *God Is Not Great* (2007) bespreekt Hitchens het

⁸ Die groep is klein, maar ook weer niet onaanzienlijk. Zie daarvoor D. Murray & J.P. Verwey, *Victims of Intimidation: Freedom of Speech within Europe's Muslim Communities*, London: The Centre for Social Cohesion 2008.

⁹ Vele van die reacties zijn overigens te vinden in: D. Pipes, *The Rushdie Affair: The Novel, the Ayatollah, and the West* (tweede druk met een naschrift van K. Elst), New Brunswick/London: Transaction Publishers 2003; M. Ruthven, *A Satanic Affair: Salman Rushdie and the Rage of Islam*, London: Chatto & Windus 1990; P. Weller, *A Mirror for Our Times: The Rushdie Affair and the Future of Multiculturalism* London: Continuum 2009; K. Malik, *From Fatwa to Jihad: The Rushdie Affair and Its Legacy* London: Atlantic Books 2009.

lot dat zijn vriend, Salman Rushdie, beschoren was en typeert dit als 'a simultaneous death sentence and life sentence, for the crime of writing a work of fiction'.¹⁰ De oproep om Rushdie te vermoorden noemt Hitchens een 'bribed assassination scheme' en hij stelt dat het onmogelijk is een groter affront te bedenken 'to every value of free expression'.¹¹ Hitchens spreekt van 'religious death squads supported from Iranian embassies'¹² en schetst de gevolgen als volgt:

'His Italian and Japanese translators were criminally assaulted, apparently in one case in the absurd belief that the translator might know his whereabouts, and one of them was savagely mutilated as he lay dying. His Norwegian publisher was shot in the back several times with a high-velocity rifle and left for dead in the snow, but astonishingly survived.'¹³

Vervolgens buigt Hitchens zich over de reacties op de Rushdie-affaire en hij spreekt de volgende verwachting uit:

'One might have thought that such arrogant state-sponsored homicide, directed at a lonely and peaceful individual who pursued a life devoted to language, would have called forth a general condemnation.'¹⁴

'Een algemene veroordeling' – dat is was Hitchens verwachtte dat de reactie zou zijn op de fatwa van Rushdie. Maar dat bleek niet het geval. Hitchens noemt enkele van die reacties, zoals die van Trevor-Roper, John Le Carré, het Vaticaan, John Berger en enkele anderen, maar telkens zien we hetzelfde patroon: geen identificatie met Rushdie, met het slachtoffer, maar met de mensen die hij zou hebben 'beledigd' of 'gekwetst' met zijn boek.

Met het noemen van Trevor-Roper, John Le Carré, het Vaticaan en John Berger ben ik in feite al aangekomen bij het tweede type reactie op de Rushdie-affaire. Die tweede reactie komt neer op een solidariteitsverklaring met de mensen die door Rushdie zouden zijn beledigd in plaats van met Rushdie zelf die ter dood werd veroordeeld voor het schrijven van zijn roman. Misschien is het aardig hier de Britse historicus Hugh Trevor-Roper (1914-2003) aan te halen, omdat zijn reactie het meest uitgesproken is en tevens in Nederland relatief onbekend. Trevor-Roper schreef over de Rushdie-affaire nadat commotie was ontstaan over de publicatie van zijn boek het volgende:

¹⁰ C. Hitchens, *God Is Not Great: How Religion Poisons Everything* New York/Boston: Twelve 2007, p. 28.

¹¹ Hitchens 2007, p. 29.

¹² Hitchens 2007, p. 30.

¹³ Hitchens 2007, p. 30.

¹⁴ Hitchens 2007, p. 30.

'I would not shed a tear if some British Muslims, deploring his manners, would waylay him in a dark street and seek to improve them. If that should cause him thereafter to control his pen, society would benefit and literature would not suffer.'¹⁵

Wat de reactie van Trevor-Roper zo interessant maakt, is dat hij niet alleen openlijk begrip toont voor de intimidatie waaraan Rushdie werd blootgesteld naar aanleiding van de publicatie van zijn boek, maar dat hij zelfs oproept tot het plegen van dat geweld. En dat gebeurt door een uiterst gesofisticeerde Britse intellectueel die waarschijnlijk zijn hele leven boeken heeft geschreven en standpunten heeft ingenomen die geheel gebaseerd zijn (en mogelijk waren) op het feit dat hij leefde in een tijd en in een land waarin de overheid grofweg in staat was de vrede op het gebied van de staat te waarborgen. Dat is een prestatie waardoor de hedendaagse Britse overheid zich zo significant onderscheidt van de Britse overheid in vroeger tijden – tijden waarover Trevor-Roper als historicus en blijkens publicaties als *The Crisis of the Seventeenth Century: Religion, the Reformation & Social Change* (1967) nu juist zo uitstekend geïnformeerd is.¹⁶

Hoe de reactie van Trevor-Roper te verklaren?

De vraag is nu hoe men het soort reacties als die van Trevor-Roper kan verklaren? *Prima facie* is het soort reacties zoals die door Hitchens wordt gegeven veel begrijpelijker dan de reactie van Trevor-Roper. Rushdie is een schrijver. Een schrijver leeft van de vrijheid om te schrijven. Wanneer die vrijheid serieus wordt bedreigd (en welke bedreiging is ernstiger dan de bedreiging die we hier bespreken?), dan zou men verwachten dat het in het bijzonder *schrijvers* zijn die zich solidair verklaren met de bedreigde auteur. Merkwaardig genoeg blijkt dat niet het geval te zijn en over de oorzaken daarvan zou veel te zeggen zijn.

Er zijn verschillende hypothesen die men kan lanceren ter verklaring van dit fenomeen. Ik zal de eerste zijn om toe te geven dat geen van die hypothesen naar mijn idee geheel bevredigend is ter verklaring van wat het zou moeten verklaren. Maar misschien is het een begin, een aanleiding tot verdere analyse.

De eerste verklaring zou kunnen zijn dat met name intellectuelen de verantwoordelijkheid ervaren voor de inhoud van wat door een van hun collega's wordt geschreven. Met die inhoud zijn zij het soms niet eens en met name wanneer het dan gaat om controversiële thema's, dan kan het ertoe leiden dat een schrijver die een impopulair standpunt inneemt in hun perceptie zichzelf uitsluit van de solidariteit waarop men kan rekenen wanneer meer normconforme uitspraken worden gedaan. Nogmaals: hierover is veel te zeggen, maar ik laat het hier even bij.

¹⁵ *The Independent*, 10 juni 1989, aangehaald in: I. Warraq, *Virgins? What Virgins? And Other Essays* Amherst (NY): Prometheus Books 2010, p. 31.

¹⁶ Zie bijv. H. Trevor-Roper, *The Crisis of the Seventeenth Century: Religion, the Reformation & Social Change*, Indianapolis: Liberty Fund 1967.

Een tweede mogelijke verklaring is die van het stockholmsyndroom. Het stockholmsyndroom verwijst naar het verschijnsel dat kan optreden bij gegijzelden, namelijk dat zij – tegen alle verwachting – sympathie lijken op te vatten voor de gijzelnemers in de macht van wie zij zich bevinden. De gedachte is dat de angst die ontstaat wanneer men geheel in de macht verkeert van iemand anders, kan worden gereduceerd wanneer men die ander gaat *percipiëren* als in wezen sympathiek of niet zo slecht dat hij het onheil zal voltrekken dat aanstaande lijkt. De geringe sympathie en bijval voor Rushdie zou men dan kunnen verklaren uit het feit dat schrijvers in het algemeen zich ‘gegijzeld’ voelen door de geweldsdreiging jegens één van hen. En dat leidt dan niet tot solidariteit met het slachtoffer, maar tot een – in de fantasie – tot ‘vriend’ verklaren van de geweldpleger die de machtige partij is, en waardoor reductie van angst ontstaat.

Een derde verklaring voor de geringe solidariteit die met name intellectuelen aan de dag leggen voor ernstig bedreigde collega's en mensen die tot dezelfde sociaal-maatschappelijke klasse behoren, kan men illustreren aan de hand van het psychologische verschijnsel dat bekendstaat als ‘cognitieve dissonantie’. Dit is een term die is geïntroduceerd door de psycholoog Leon Festinger (1919-1989) ter aanduiding van de ‘stress’ die ontstaat wanneer iemand wordt geconfronteerd met nieuwe informatie die zich op gespannen voet verhoudt met andere gekoesterde informatie.

Intellectuelen zien etnische en religieuze minderheden als in wezen onschuldige, gemarginaliseerde en kansarme wezens. Mensen als Rushdie, Westergaard, Bhatti en vooral natuurlijk Geert Wilders kritiseren de cultuur van deze kwetsbare religieuze en etnische minderheden. Vervolgens reageren sommige figuren uit die gemeenschap van etnische en religieuze minderheden daarop met grof geweld.¹⁷ Dat laatste is voor een intellectueel informatie die volgens de theorie van Festinger ‘stress’ veroorzaakt. Die ‘stress’ wordt niet veroorzaakt door het feit dat Salman Rushdie, Kurt Westergaard of Bhatti zouden kunnen worden vermoord (zoals gezegd, een punt dat veel meer intellectuelen koud laat dan men zou verwachten). Ook het feit dat door de geweldsdreiging de vrijheid van meningsuiting of de godsdienstvrijheid (waaronder de vrijheid van ‘blasfemie’) ernstig wordt beperkt, is niet iets waarover intellectuelen (althans intellectuelen van het type Trevor-Roper) zich zorgen lijken te maken. Wat de intellectueel zorgen baart, is dat door de geweldsdreiging etnische en religieuze minderheden een negatief imago krijgen. En vanuit die stresssituatie gaan intellectuelen dan vreemde argumentaties presenteren, die weliswaar in het licht van een onbevangen en rationele analyse geen stand kunnen houden, maar waaraan toch met een grote hardnekkigheid wordt vastgehouden. Bijvoorbeeld dat Rushdie, Westergaard, Bhatti en Wilders dat geweld

¹⁷ Let wel: ik heb het over de wijze waarop het conflict door de intellectueel wordt gepercipieerd. Ik deel die perceptie niet. Het zijn niet etnische en religieuze gemeenschappen zelf die met geweld reageren, het zijn geradicaliseerde enkelingen die daarmee een probleem vormen voor de etnische en religieuze gemeenschappen en ook voor de samenleving als geheel.

‘zelf hebben opgeroepen’ of in ieder geval te weinig hebben gedaan het te vermijden. Of dat hun motieven niets anders dan ‘provocatie’ zouden zijn.

Nogmaals: de analyses die intellectuelen presenteren, zijn heel zwak en worden geschraagd door assumpties die onhoudbaar blijken wanneer men deze nader onderzoekt. Rushdie en Westergaard hebben het geweld ‘over zich afgeroepen’, zeker, is men geneigd tegen te werpen, maar dan wel op dezelfde manier waarop Galileo Galilei en Giordano Bruno het geweld van de kerk ook over zich hebben afgeroepen. Of de manier waarop de journalist Saviano, die over de wanpraktijken van de maffia schrijft, de repercussies van de maffia ‘over zich heeft afgeroepen’.¹⁸ Wie daaraan met een beroep op ‘dialogue’ en ‘respect’ concessies wil doen, ondermijnt in feite de beginselen van een beschaaft samenlevingsorde. Diep in hun hart weten intellectuelen dat misschien ook wel, maar die kennis van het hart kan niet tot het bewustzijn doordringen vanwege de ‘cognitieve dissonantie’.

Het vierde en laatste gezichtspunt dat ik zou willen presenteren ter verklaring van de geringe solidariteit die intellectuelen mobiliseren met bedreigde collega-schrijvers, is dat intellectuelen zich realiseren dat het probleem onder de huidige omstandigheden *onoplosbaar* is. Het lijkt erop dat vrijheid van meningsuiting als waarde tijdelijk is opgeschort en dat we ons ten aanzien van deze waarden in een situatie bevinden die staatsrechtelijk niet anders kan worden gekwalificeerd dan als een ‘noodtoestand’. Een (hopelijk tijdelijke) opschorting van een grondrecht.

Ik ben mij ervan bewust dat over deze vier verklaringen van de onverschilligheid van intellectuelen ten aanzien van dit punt veel meer te vertellen zou zijn. Ik zal dat niet doen. Wat ik in het vervolg van dit artikel wil laten zien, is dat de problematiek die hier beschreven wordt sinds kort ook een van de grootste democratieën die de wereld kent, heeft bereikt: de Verenigde Staten van Amerika. Dat lijkt mij belangrijk, omdat tot voor kort het probleem zich alleen voordeed in kleinere landen en ten aanzien van een beperkt aantal personen. Tot voor kort was het probleem bekend in Engeland (Rushdie, 1989). Daarna drong het zich op aan Nederland (Van Gogh, 2004). Vervolgens manifesteerde het zich opnieuw in een minder radicale vorm in Engeland (Bhatti, 2004). Daarna drong het zich op aan Denemarken (Westergaard, 2005). Onlangs is het ook naar voren gekomen in de Verenigde Staten van Amerika (Jones, 2010).

Mijn verwachting is dat nu het probleem de Verenigde Staten van Amerika heeft bereikt, het grotere bekendheid zal krijgen en dat intensiever zal worden nagedacht over de oplossing daarvan. Misschien is dat te optimistisch, maar ik zal daar voorlopig even van uitgaan. In verband met de vele psychologische remmingen die mensen hebben in het tot het volle bewustzijn laten doordringen van de problematiek zal ik de laatste kwestie uitvoerig bespreken, in de hoop duidelijk te maken dat het hier om dezelfde problematiek gaat als in de voornoemde gevallen. Daarbij zal ik een aanknopingspunt

¹⁸ Zie E. Arends, ‘Maffia jaagt op journalist/schrijver Saviano’, *de Volkskrant* 15 oktober 2008.

zoeken bij de manier waarop de te bespreken Terry Jones geïntroduceerd is in Nederland.

Nederland ontmoet Terry Jones

Op dinsdag 26 april 2011 zond de Evangelische Omroep op Nederland 2 van 20.25 tot 21.00 uur een bijzonder programma uit op de televisie. Het was de dag waarop de EO de dagelijkse rubriek 'Uitgesproken' verzorgt, gepresenteerd door Tijs van den Brink.¹⁹ Centraal in deze uitzending stond het optreden van de omstreden Amerikaanse dominee Terry Jones, in het programma aangeduid als de 'Amerikaanse koran-verbrander' en de 'omstreden kruisvaarder'.

Dominee Jones, de leider van een kleine gemeente van niet meer dan enkele tientallen leden, is inderdaad wereldberoemd (of berucht) geworden omdat hij tijdens een soort juridisch showproces in maart 2011 de Koran veroordeeld had. Op de website van 'Uitgesprokeneo' kan men wat achtergrondinformatie vinden over deze gebeurtenis, waaronder een filmpje waarin ons een deel van dat 'proces' wordt getoond.²⁰ We zien in het fragment – dat overigens herhaald werd in de uitzending van de EO op 26 april – dat Terry Jones achter een kathedraal staat en voor rechter speelt. We kunnen verder zien en horen hoe hij vervolgens de Koran aanklaagt en veroordeelt. De Koran roept op tot haat en geweld en de Koran moet daarom worden 'gestraft', meent 'rechter' Jones. De straf is verbranding. We zien dan een boek liggen op een soort schaal dat vervolgens door een bediende ('misdienaar?') in brand wordt gestoken. Rechts onder in het beeld zien we 'YouTube' staan. De EO heeft het filmpje kennelijk van YouTube gehaald en opnieuw uitgezonden.

Het programma van de EO bestaat dan uit een reportage over het werk van Jones als leider van het World Outreach Center in Gainesville (Florida). Daarbij is dan ook een exclusief interview met Jones opgenomen dat wordt afgenomen door EO-verslaggever Hans van der Steeg.

Van der Steeg ondervraagt Jones, hij laat zijn 'kerk' zien (vanbuiten, binnen mocht niet gefilmd worden) en hij interviewt tegenstanders van Jones (inwoners van Gainesville, maar ook een collega-geestelijke die het niet met de benadering van Jones eens is).

Verder zien we beelden van wat de actie van Jones in het buitenland heeft teweeggebracht. Zo zien we hoe gewelddadige demonstranten in Afghanistan een post van de Verenigde Naties aanvallen als vergelding voor de koranverbranding door Jones en de zijnen. Bij die aanvallen werden zeven medewerkers gedood, twee van hen zelfs onthoofd. In totaal werden in de dagen na de verbranding meer dan twintig mensen omgebracht.

¹⁹ <www.uitgesprokeneo.nl/reportage/wat-drijft-de-omstreden-predikant-terry-jones/>; laatst bezocht op 27 april 2011.

²⁰ Eveneens op <www.uitgesprokeneo.nl/reportage/wat-drijft-de-omstreden-predikant-terry-jones/>.

In de studio wordt dan doorgepraat over de reportage door presentator Tijs van den Brink met twee deskundigen: de Leidse hoogleraar rechtswetenschap Afshin Ellian en de historicus James Kennedy. Ellian is afkomstig uit Iran en een kenner van het Midden-Oosten, Kennedy is afkomstig uit de Verenigde Staten van Amerika en kennelijk uitgenodigd als iemand die de Amerikaanse context zou kunnen toelichten.

Een bevreemdende uitzending

Het was een enigszins bevreemdende uitzending, onder andere omdat vele kijkers nu waarschijnlijk voor het eerst de omstrede dominee Jones zelf aan het woord hoorden, een dominee van wie velen misschien wel eens gehoord hebben, maar dan altijd door het filter van wat anderen van zijn plannen vonden. Ik bedoel: men hoorde doorgaans niet wat Jones zelf zei, maar wat anderen over hem zeiden. De wereldgemeenschap kende voornamelijk dit: (1) het feit dat hij de koran wilde verbranden op 11 september 2010 (en later, maart 2011, dus ook daadwerkelijk deed) en (2) de vele afwijzingen die dit plan en later de uitvoering van dat plan hadden opgeroepen. Zelden hoorde men Jones zelf spreken. De man was als het ware helemaal verdwenen achter zijn doldrieste daad.

Maar nu niet dus. We zagen hem en hoorden hem praten. Dankzij de EO. En toen bleek dat de man niet helemaal leek te beantwoorden aan het beeld dat we onwillekeurig van hem hadden opgebouwd. Wat verraste in de uitzending was dat Jones betrekkelijk rustig tekst en uitleg bleek te kunnen geven over een plan dat al ongeveer driekwart jaar bekend is en voor een hausse aan verhitte reacties heeft gezorgd over de gehele wereld. Inderdaad, vooral de rust waarmee hij uitleg geeft over zijn plannen waren bevreemdend. Het was bevreemdend een man te horen spreken over een plan waarover letterlijk bijna de gehele wereld gevallen was. Het voornemen van Jones dateert namelijk al vanaf de zomer van 2010. Hij ventileerde toen het plan om op 11 september 2010 korans te gaan verbranden vlak bij Ground Zero, het terrein waarop de Twin Towers stonden die op 11 september 2001 door de terroristische aanslagen waren vernietigd. Jones houdt de islam verantwoordelijk voor die aanslagen en omdat de Koran het heilige boek is van de islam was hij van plan demonstratief het heilige boek van de islam te gaan verbranden.

Dat leidde tot een discussie die in een stroomversnelling kwam, toen de opperbevelhebber van het Amerikaanse leger in Afghanistan, generaal David Petraeus, zich in de discussie mengde met de uitspraak dat als Jones zijn voornemen zou uitvoeren, de veiligheid van de Amerikaanse troepen in Afghanistan niet meer zou zijn gewaarborgd. Nadat in Kabul protesten waren uitgebroken zei Petraeus dat het verbranden van de korans:

'could endanger troops and it could endanger the overall effort. It is precisely the kind of actions the Taliban uses and could cause significant problems. Not just here, but everywhere in the world, we are engaged with the Islamic community.'²¹

Na de veroordeling van Petraeus volgde de ene reactie na de andere. Bijna alle wereldleiders namen afstand van Jones. Dat gold voor Hillary Clinton, Rasmussen van de NAVO, Ban-Ki-Moon van de VN.²² Uiteindelijk bracht Jones zijn voornemen niet ten uitvoer, wellicht mede daarvan afgebracht na wat Tijs van den Brink in het EO-programma aan- duidde als een 'smeekbede' van president Obama.

Dat is een beetje te sterk uitgedrukt, maar Obama veroordeelde het plan wel. In het programma *Good Morning America* van 9 september 2010 zei Obama:

'Look, this is a recruitment bonanza for Al Qaeda. You could have serious violence in places like Pakistan and Afghanistan. If he's listening, I hope he understands that what he's proposing to do is completely contrary to our values as Americans. That this country has been built on the notion of freedom and religious tolerance.'²³

Sommige van de leiders verwezen (net als Petraeus) naar het veiligheidsaspect, maar de meeste wezen op 'respect' dat men zou hebben te betrachten voor andermans religie en op 'dialog' die gevoerd zou moeten worden. President Obama beriep zich erop dat wat Jones deed in strijd zou zijn met de waarden waarvoor Amerika stond.

Wanneer men die reacties beziet, is het niet overdreven te stellen dat het plan door de gehele wereldgemeenschap werd afgewezen.

Bovendien was het ook een plan waarvoor maar heel weinig kijkers van het televisie- programma sympathie zullen hebben. Wie zal na de boekverbrandingen van de nazi's in de jaren dertig van de twintigste eeuw dit middel nog aangrijpen om zijn ongenoegen met de inhoud van een bepaald boek tot uitdrukking te brengen? Het demonstratief 'aanklagen' van het boek in een soort van showproces zou nog tot op zekere hoogte als aanvaardbaar en wellicht als ludiek kunnen worden ervaren. Het doet een beetje denken aan de processen in de middeleeuwen waarbij dieren werden aangeklaagd. Maar hier stond een man die het boek niet aanklaagde, maar het verbrandde (of liever: liet verbranden). Daarmee bracht hij associaties met de nazi's tot stand waarvan waarschijnlijk weinigen zich maar konden bevrijden.²⁴ Was die Jones zelf niet eigenlijk een nazi?

21 S. Alberts, 'White House Fears Backlash against U.S. Troops over Qur'an Burning', *Postmedia News* 7 september 2010.

22 'Clinton Backs Condemnation of Koran-Burning Plans', *Agence France Presse* 8 september 2010.

23 'The White House: Koran Burning Endangers Troops', *Trend News Agency* (Azerbaidjan) 8 september 2010. Obama zelf in: *The Nation* 10 september 2010.

24 Zie over de geschiedenis van boekverbrandingen P.H. Cramer, 'Bookburning and Censorship in Ancient Rome: A Chapter from the History of Ideas of Speech', *Journal of the History of Ideas* 1945, vol. 6,

Of op zijn minst een gevaarlijke extremist? Wat kan vóór een boekverbranding pleiten? Had Heine niet gelijk dat wie met het verbranden van boeken begint eens over zal gaan op het verbranden van mensen? De meest vriendelijke kwalificatie die Jones over zich leek af te roepen, was die van een 'idiot' of 'psychopaat', van iemand die totaal niet toerekeningsvatbaar was.

Maar nu, in het programma van de EO, zagen we plotseling een man met wie men het oneens kan zijn, maar hij maakte niet de indruk van een idiot. Hij sprak rustig, weloverwogen en hij leek zelfs de interviewer tot een zekere wanhoop te brengen omdat deze totaal geen vat leek te krijgen op de excentrieke dominee uit Gainesville.

De interviewer stelde de gebruikelijke irrelevante en clichématige vragen die bij een groot half geïnformeerd en half geïnteresseerd publiek opkomen over deze kwestie, zoals de vraag of Jones het boek niet verbrandde 'om te provoceren'?

Daarop antwoordde Jones in alle rust dat hij zich heel goed kon voorstellen dat het verbranden van het heilige boek zou worden opgevat als een provocatie. Maar, zo voegde hij daar fijntjes aan toe, het was een provocatie die verantwoord was gezien het doel dat hij wilde bereiken: hij wilde aandacht vragen voor het feit dat het heilige boek van de islam een verwerpelijk boek was. De aantijging van 'provocatie' was dus terecht, maar het was verantwoorde provocatie, meende de dominee. Of, zoals hij het expliciet verklaarde in het EO-programma: 'the message was more important than the offence'. De boodschap die hij, Jones, wilde overbrengen was belangrijker dan de provocatie die hij daarmee zou plegen, 'the message showing the reality of the Koran'.

Geleidelijk aan leek de ondervrager zijn greep te verliezen op de conversatie met de omstreden dominee. Hij dacht een sterk argument te hebben aangevoerd met de stelling dat Jones geprovoceerd had. De vooronderstelling van zijn vraag was dat 'provocatie' natuurlijk nooit goed is. Maar Jones gaf zonder blikken of blozen toe dat zijn handeling als een provocatie kon worden ervaren. Je zou zelfs nog kunnen aangeven dat het als een provocatie is bedoeld. Een provocerende actie is nog niet noodzakelijkerwijs een moreel verwerpelijke actie en al helemaal geen illegale actie, suggereerde Jones.

Zijn de motieven van de handelende persoon altijd bepalend?

De ondervrager Van der Steeg bleek geheel in de ban van een opvatting die de Amerikaanse filosoof John Searle bekritiseert in een belangrijk opstel over waarheid en objectiviteit.²⁵ Searles opstel uit 1993 is een kritiek op het postmodernisme. Hij laat zien dat als men waarden als het zoeken naar de waarheid en objectiviteit heeft verlaten, men alleen nog maar over de subjectieve bedoelingen van mensen kan spreken. En dat gebeurt dan

no. 2, p. 157-196; M. Fishburn, *Burning Books*, Basingstoke: Palgrave MacMillan 2008.

25 J.R. Searle, 'Rationality and Realism, What Is at stake?', *Daedalus, Journal of the American Academy of Arts and Sciences* 1993, vol. 122, no. 4, p. 55-83.

ook veel in het hedendaagse debat. Het gaat om de *bedoelingen* van mensen. Zijn die *bedoelingen* van mensen zuiver?

Veel (onzuivere) argumentatie tegen standpunten is ook gericht op het diskwalificeren van de persoon die de uitlating doet. Is de persoon niet te vertrouwen? Dan kan het standpunt dat hij inneemt ook niet deugen. Maar dat is, zoals Searle laat zien, een drogreden. Een uitermate onsympathieke figuur kan op basis van volstrekt *dishonorable* overwegingen een uitlating doen die *op zichzelf waar* is. Als Hitler zegt dat het heliocentrisch wereldbeeld juist is, moet men niet van de weeromstuit het geocentrisme gaan aanhangen. Dit lijkt een voor de hand liggend punt, maar het is een veel gemaakte fout dat mensen een standpunt afwijzen omdat zij denken dat de bron van dat standpunt niet te vertrouwen is. In de discussie die over de voornemens van Jones gevoerd is, komt regelmatig terug dat mensen denken zijn actie te kunnen bekritisseren door de integriteit van de dominee in twijfel te trekken.

Zo noemde Van der Steeg het proces dat Jones had georganiseerd niet een 'real trial' en een 'mock trial'. Maar daarop antwoordde de dominee met een wedervraag. Of zijn proces 'real' was, hangt af van wat men onder 'real' en onder een 'proces' verstaat. Zijn proces was geen echt proces in de zin dat het niet was georganiseerd door de Amerikaanse regering. Het was ook niet gesanctioneerd door de staat Florida, noch door welke andere officiële autoriteit ook. In die zin was het dus *allemaal geen echt proces*. Maar dat maakte het toch niet minder significant voor het punt dat hij wilde maken.

We horen ook Van der Steeg herhalen dat Jones wist dat hij met het verbranden van het heilige boek de moslims zou beledigen. Op een bepaald moment wijst Van der Steeg zelfs beschuldigend met de vinger naar Jones, zo ging hij op in zijn eigen betoog, gebaseerd op de vooronderstelling dat wie wil provoceren altijd op de verkeerde weg is. Maar Jones legt weer geduldig uit dat gezien het grotere doel dat hij voor ogen had provocatie niet onverantwoord is.

Niet alleen Van der Steeg blijkt overigens in de ban van het principe dat John Searle signaleert en bekritiseert. Bijna alle commentaren die op de kwestie Jones gepresenteerd zijn, gaan *mank* aan het feit dat men door de motieven van de man te willen diskwalificeren, men denkt een belangrijk punt te hebben gemaakt.

President Obama had verklaard dat wat Jones wilde doen 'contrary to our values as Americans' was. Ook dat waren woorden waarover de adviseurs van Obama waarschijnlijk lang hadden nagedacht, maar het meest vriendelijke wat men daarvan kan zeggen, is dat die overwegingen irrelevant waren. Waarom zou Jones zich moeten conformeren aan 'our values as Americans'? Wat Obama hoogstens duidelijk maakt, is dat Jones' acties niet sporen met hoe de overgrote meerderheid van de Amerikanen over deze kwestie denkt, maar dat was *sowieso* wel duidelijk. Jones ziet zichzelf ook niet als spreekbuis van een meerderheidsopvatting, maar als een *eenzame roepende* in de woestijn. Als Amerika de weg van God is kwijtgeraakt, zal Jones hebben gedacht als een *eigentijdse oudtestamentische profeet*, dan is het zijn taak om Amerika weer op het

rechte spoor te krijgen. Hij ziet zichzelf als een eigentijdse Elia of Jeremia, zo niet als Jezus Christus zelf.

We moeten niet vergeten: Jones spreekt volgens zijn eigen overtuiging met de kracht en de autoriteit van iemand die denkt te weten wat Gods wensen zijn voor deze wereld. Hij spreekt met de overtuiging van Mozes.

Intrigerend is ook dat hij voortdurend de discussie blijft voeren. Toen Petraeus zijn veroordeling over de voorgenomen verbranding van 11 september 2010 had uitgesproken, antwoordde Jones met 'We are taking the general's words very serious'.²⁶ Hij zei nooit 'Ik luister niet naar jullie', maar hij zoog als het ware de wereldgemeenschap in een discussie over het onderwerp. En daarbij gaf Jones dan tevens aan dat uiteindelijk hij te rade zou gaan bij niemand anders dan God zelf. 'We are continuing to pray about the action on September 11th',²⁷ verwijzend naar het plan om op 11 september 2010 korans te gaan verbranden. Met andere woorden, hij bleef in contact met God over zijn voorgenomen daden, bad tot God om raad en telkens kwam dan weer het bericht terug: 'Ga zo door Terry, je bent op de goede weg.' En als dan God je aangeeft dat je op de goede weg bent? Waarom zou je dan luisteren naar Obama, Petraeus, Clinton, Ban-Ki-Moon, Blair, Cameron, de paus, Angelina Joli of Geert Wilders en Kurt Westergaard? Want inderdaad hadden ook Geert Wilders en Kurt Westergaard de wilde plannen van Jones afgewezen. 'Slecht plan', liet Wilders weten in een sms over het plan van Jones.²⁸

Hier hadden we duidelijk te maken met iemand die (net als Luther bij de paus) zei: 'Hier sta ik, ik kan niet anders.'

Bij nadere overweging is het misschien ook niet zo heel vreemd dat Jones rustig uit zijn woorden kwam en hij de overwogen antwoorden kon geven op de vragen die de wanhopige interviewer op hem afvuurde. Immers, die vragen moet hij niet een, twee of drie keer gesteld hebben gekregen de afgelopen maanden, maar honderden keren. Hij zal waarschijnlijk al honderden keren hebben uitgelegd waarom hij van mening was dat hij de koran moest verbranden.

In het programma van de EO komen ook bewoners van Gainesville aan het woord die, zoals men kan verwachten, niets op hebben met de plannen van Jones. Ook worden kerkgangers geïnterviewd van een concurrerende kerk die niets moeten hebben van het World Outreach Center. Maar op het moment dat Jones door Van der Steeg wordt geconfronteerd met zijn vele critici draait hij de zaak om. Niet hij dwaalt, maar zijn critici. Op de vraag van de interviewer of Jones zich verlaten voelt door gebrek aan bijval van zijn geloofsgenoten antwoordt Jones: 'They are not betraying us, they are betraying God.' Uit dat antwoord blijkt dat Jones zichzelf een goddelijke missie toedicht. Hij moet de eer van God, van zijn eigen God, verdedigen tegenover de valse God, die voor hem de God

²⁶ Agence France Presse 7 september 2010.

²⁷ Agence France Presse 7 september 2010.

²⁸ 'Wilders: Koranverbranding slecht plan', *Algemeen Dagblad* 8 september 2010.

van de islam is. Precies datzelfde, het verdedigen van de eer van God, denken ook de demonstranten te doen wanneer zij de zeven VN-medewerkers om het leven brengen. Er staan dus twee onwrikbare posities tegenover elkaar: beide gebaseerd op, en geïnspireerd door, hun God.

Juist die (vermeend) goddelijke basis geeft niet veel perspectief op een vergelijk. Beide partijen menen te handelen op basis van een goddelijke opdracht. De een op basis van de opdracht om het woord van Jezus Christus te verspreiden, een opdracht die met voortvarendheid ter hand moet worden genomen en niet op de 'ruggengraatloze' manier waarop hedendaagse christenen dat naar het oordeel van Jones doen. De ander op basis van de vermeende opdracht van Allah om alle aanvallen op de Koran af te straffen met alle middelen die daarvoor geëigend lijken.

Op de vraag van Van der Steeg of Jones van mening is dat ook andere christenen de koran zouden moeten verbranden, antwoordt hij dat het verbranden van de koran niet per se hoeft. Zijn medechristenen hadden ook op andere manieren voor de christelijke God op kunnen komen. Maar zij hadden de actie van Jones wel moeten steunen, meende hij. "They need to stand to God", verklaart hij tegenover de verblufte EO-journalist.

Het monotheïstisch dilemma

Het zijn dit soort conflicten zoals we die zich hier zien afspelen, die een goede illustratie vormen voor wat ik heb aangeduid als het 'monotheïstisch dilemma'. Wat bedoel ik daarmee?

Het boek *Het monotheïstisch dilemma* (2010) is gewijd aan radicale, extremistische en gewelddadige interpretaties van de drie monotheïstische godsdiensten.²⁹ Een voorbeeld van een radicale en extremistische interpretatie van het christelijk geloof is het geval van Terry Jones. Jones trekt uit de tekst dat Jezus Christus de weg, de waarheid en het leven is de conclusie dat het heilige boek van een andere godsdienst moet worden verbrand.

Jones is overigens niet gewelddadig, zoals hij zelf ook aangeeft in de EO-reportage. Hij roept misschien gewelddadigheid over zich af, zijn plan is provocatief, maar niet 'gewelddadig' in de gebruikelijke betekenis van het woord. Dat zijn de demonstranten die in Afghanistan de VN-medewerkers onthoofden wel. Die zijn naast radicaal en extremistisch ook nog eens gewelddadig. En dat weer, opnieuw, op basis van een interpretatie van hun geloof die excentriek is.

²⁹ Voor de term ben ik geïnspireerd door mijn collega Afshin Ellian, die het monotheïstisch probleem bespreekt in: A. Ellian, 'The Legal Order of Political Religion', in: G. Molier, A. Ellian & D. Suurland (eds.), *Terrorism, Ideology, Law, and Policy*, Dordrecht: Republic of Letters Publishing 2011, p. 187-232, zie p. 197.

Die botsing van gewelddadige interpretaties van het geloof is een onderwerp dat mij fascineert in *Het monotheïstisch dilemma*. De titel van het boek is overigens meerduidig en je zou zelfs kunnen spreken van 'monotheïstische dilemma's', meervoud dus.

Zo is het een dilemma voor het monotheïsme dat extremistische interpretaties van het monotheïsme aan betekenis winnen. Die woorden 'aan betekenis winnen' zijn met opzet zo gekozen. Ik zeg nadrukkelijk niet dat de *hoeveelheid* extremisten noodzakelijkerwijs veel groter wordt. Nee, de hoeveelheid extremisten die je hebt, krijgt meer betekenis – iets anders dus.

Dat laatste heeft iets te maken met de wereld waarin wij leven. Die wereld heeft bepaalde kenmerken waardoor het gedrag van extremisten veel meer onze agenda gaat bepalen dan voorheen het geval was.

Het voorbeeld van Terry Jones is daarvan een prachtig voorbeeld. Hoe kan het zijn dat de opvattingen en acties van een dominee van een gemeente van niet meer dan dertig tot veertig mensen aan wereldleiders als Obama, Cameron, Merkel, Rasmussen, Ban-Ki-Moon en de paus een reactie weten te ontlokken? Kennelijk is dat de wereld waarin wij leven.

Een van de dingen waardoor die wereld radicaal veranderd is, zijn de moderne communicatiemiddelen en dan misschien wel met name de 'sociale media' (Twitter, Facebook, YouTube). Doordat het filmpje van de koranverbranding op YouTube werd geplaatst, konden de mensen in Afghanistan daar kennis van nemen, in woede ontsteken en de VN-medewerkers gaan vermoorden. Zoiets zou je tot de verzuchting kunnen brengen: 'Als we die Jones nu eens zouden doodzwijgen met zijn provocatieve acties, zou dat geen goed idee zijn?' Maar tegelijkertijd weten we dat dit niet zal gebeuren.

Op datzelfde YouTube is een filmpje te vinden van Hillary Clinton waarbij zij tegenover een publiek van enkele tientallen journalisten commentaar geeft op de – toen nog – voorgenomen boekverbranding van Terry Jones. De boekverbranding had toen nog niet plaatsgevonden en dan zegt zij dat het zou helpen wanneer 'you guys' (sprekend tot de journalisten), wanneer de vlam in het boek zou gaan, daar nu niet direct met een camera bovenop zouden staan. Op het moment dat zij dat zegt, breekt gelach uit in de zaal en ook Hillary Clinton zelf schiet in de lach: de gedachte dat een van de meest omstreden daden van de afgelopen jaren *niet* onmiddellijk zou worden vastgelegd op film (en vervolgens verspreid) was eigenlijk zo absurd dat zij daar zelf ook niet in geloofde.

Daarmee hebben we een eerste kenmerk van de wereld waarin wij leven belicht: we leven in een wereld waarin de massacommunicatiemiddelen een grote invloed hebben op de gebeurtenissen. Een invloed ten goede: het goede nieuws 'travels fast'. Maar ook het kwade, platte, vulgaire, nodeloze, datgene wat beter niet gezegd, geschreven of gefilmd had kunnen worden, vliegt snel over de wereld.

Dat brengt me op een tweede kenmerk van deze wereld. Niet alleen het nieuws reist de wereld over, maar mensen ook. In Afghanistan waren Amerikanen aanwezig. En dat betekent vanuit een bepaald perspectief: *christenen* aanwezig. Met name in dichtbe-

volkte landen lopen mensen elkaar voortdurend voor de voeten. Men hoeft niet eerst een dagreis te maken om iemand van de 'andere stam' te ontmoeten, maar die loopt voortdurend bij je langs of bij je binnen. Dat vergt een enorm incasseringsvermogen.

Een derde kenmerk van deze wereld is de verzwakte macht en ook het verzwakte gezag van de natiestaat. Natiestaten zijn tegenwoordig gewikkeld in een onduidelijke en vaak niet-symmetrische oorlogsvoering met niet-statelijke actoren, vaak terroristische organisaties. Deze problematiek wordt helder beschreven in 'The War on Terror and Self-Defense against Non-State Actors' (2011) van Geliijn Molier.³⁰ Bassam Tibi,³¹ Daniel Philpott³² en John Kelsay³³ laten zien welke rol de ideologie van het islamisme in dit proces speelt. Sinds 1989 richt dat islamisme zich in toenemende mate op de vrijheid van meningsuiting als een belangrijk principe van liberaal-democratische samenlevingen.

Het is onder die omstandigheden dat religieus extremisme een enorme betekenis kan krijgen. Die betekenis heeft het niet alleen omdat mensen in de metro, in de trein of in het vliegtuig het slachtoffer kunnen worden van een aanslag die op een onbepaalde categorie slachtoffers gepleegd wordt, maar ook omdat principes en diegenen die deze principes verdedigen tot voorwerp van terroristische belangstelling worden verklaard.

Ik zeg dat zo expliciet omdat mij is opgevallen dat terrorismeonderzoekers voor dat laatste een blinde vlek hebben. In hun overigens voortreffelijke artikel 'Thwarted, Failed and Successful Plots by Muslim Extremists in the European Union' (2011) geven de terrorismeonderzoekers Rob de Wijk en Carla Relk aan tot welk type terroristische aanslagen zij zich hebben beperkt in hun analyse. Zij schrijven daarbij dat 'only large-scale acts of violence are included'.³⁴ En verder: 'we excluded the attacks on single individuals such as the murder on the Dutch film maker Theo van Gogh'.³⁵

Deze benadering is niet alleen specifiek voor het onderzoek van De Wijk en Relk, waarnaar ik verwijs, maar kenmerkend voor bijna alle terrorismeonderzoekers. De vraag is dan: waarom doen zij dat? Een antwoord dat ik van verschillende terrorismeonderzoekers heb gekregen, is dat die grootschalige aanslagen, zoals op treinen, metro's en vliegtuigen, ons leven diepgaand hebben veranderd, terwijl een aanslag zoals

30 G. Molier, 'The War on Terror and Self-Defense against Non-State Actors', in: Molier, Ellian & Suurland 2011, p. 305-336.

31 B. Tibi, 'Europe and the Challenge of Jihadist Islamism in Post-Bipolar Politics: The Jihadization of Islam, Its Threat to Europe's Security, and the Need for a Democratic Response to Totalitarian Islamism', *Hellenic Centre for European Studies*, februari 2007; B. Tibi, 'From Old Jihad to New Jihad', in: Molier, Ellian & Suurland 2011, p. 35-65.

32 D. Philpott, 'The Challenge of September 11 to Secularism in International Relations', *World Politics* 2002, vol. 55, p. 66-95; D. Philpott, 'The Religious Roots of Modern International Relations', *World Politics* 2000, vol. 52, p. 206-245.

33 J. Kelsay, *Arguing the Just War in Islam*, Cambridge (MA)/London: Harvard University Press 2007.

34 R. de Wijk & C. Relk, 'Thwarted, Failed and Successful Plots by Muslim Extremists in the European Union', in: Molier, Ellian & Suurland 2011, p. 421-455, zie p. 422.

35 De Wijk & Relk 2011.

die op Westergaard, Rushdie en Van Gogh weliswaar heel vervelend is voor betrokkenen, maar niet iets is dat het maatschappelijk functioneren volkomen ontregelt.

Dat antwoord legt getuigenis af van het feit dat vele terrorismeonderzoekers vertrekken vanuit een verkeerde diagnose van de hedendaagse maatschappelijke problematiek. Het zit naar mijn idee namelijk precies omgekeerd in elkaar. Een aanslag op een vliegtuig of een metro heeft – hoe ernstig ook – een marginaal effect gehad op het maatschappelijk leven. Ik ben zelfs nog nooit in mijn leven iemand tegengekomen die niet in een vliegtuig is gaan zitten vanwege de kans op een terroristische aanslag of die met de auto naar het werk gaat (en niet met de trein) omdat het Centraal Station kan worden opgeblazen. Ik ken daarentegen wel cartoonisten die beslist geen cartoon over een bepaald onderwerp in een krant zullen publiceren omdat zij de repercussies vrezen. Sterker nog: ik ken niet één cartoonist die daar helemaal geen rekening mee houdt (wel mensen die zeggen daar helemaal geen rekening mee te houden overigens).

Natuurlijk brengt ons dat op verschillende andere vragen. Zo zou de restrictie die terrorismeonderzoekers in hun onderzoek hanteren (en die de voorkeuren van het algemene publiek weerspiegelen, mag men aannemen) ermee te maken kunnen hebben dat vele mensen denken dat het niet zoveel uitmaakt welke cartoons in hun kranten staan, maar dat het wel heel lastig is om niet meer met een vliegtuig naar een ander deel van de wereld te kunnen vliegen.

Het lijkt erop dat deze vorm van terroristisch geweld nog niet goed wordt herkend. Maar wat de voorgaande casuïstiek ons kan leren, is dat de vrijheid van meningsuiting niet alleen in Nederland, Denemarken en Engeland ons voor lastige vragen stelt op dit punt, maar ook in de Verenigde Staten van Amerika.

Er zijn natuurlijk allerlei verschillen te constateren tussen de zaken die ik hier heb genoemd. Het *schrijven* van een roman over een heilig boek, zoals Rushdie gedaan heeft, is iets anders dan het *verbranden* van een heilig boek, zoals Terry Jones deed (hoewel dat voor Ayatollah Khomeini een marginaal verschil zal zijn). Kurt Westergaard zal beledigd zijn wanneer hij in één adem met Geert Wilders wordt genoemd. Maar die verschillen, zo zou ik hier willen betogen, zijn minder belangrijk dan de overeenkomsten. In alle hier besproken gevallen gaat het erom dat het beginsel van de vrijheid van meningsuiting in natiestaten onder druk staat omdat ongeorganiseerde of georganiseerde netwerken en individuen sancties opleggen (of daarmee dreigen) aan individuen die uitlatingen doen over religie die hun onwelgevallig zijn.

De vergelijking die gemaakt wordt in het citaat van Arthur Versluis, dat boven het hoofdstuk van Ellian in deze bundel is afgedrukt, lijkt mij dan ook relevant.³⁶ Waar hedendaagse terroristische bewegingen het op gemunt hebben, is op 'vrijdenkers' en op moderne 'kettters'. Men kan Al Qaeda vergelijken met de katholieke inquisitie. Kettters

³⁶ A. Versluis, *The New Inquisitions: Heretic-Hunting and the Intellectual Origins of Modern Totalitarianism* Oxford: Oxford University Press 2006, p. 6.

doen twee dingen. Allereerst: zij kritiseren het orthodoxe godsbeeld. Twee: zij vertrekken vanuit de assumptie dat zij daartoe het recht hebben en baseren zich dus op een vorm van vrijheid van meningsuiting.³⁷ De ketter meent echter zelf dat hij zich nog steeds begeeft binnen de religieuze traditie. Hij zegt eigenlijk 'Niet de paus heeft gelijk, maar ik.' Vanuit de ketterse traditie propageren sommigen bijvoorbeeld een hervorming van de islam. Men kan denken aan Anouar Majids *A Call for Heresy: Why Dissent Is Vital to Islam and America* (2007).³⁸

De vrijdenker propageert net als de ketter kritiek op het heersende godsbeeld en baseert zich eveneens op vrijheid van meningsuiting als principe, maar de vrijdenker vertrekt vanuit een buitenstaandersperspectief, zoals ik probeer duidelijk te maken in hoofdstuk 2 en 3 van *The Secular Outlook* (2010).³⁹ Hij wil geen deel (meer) uitmaken van de religieuze traditie.

Waar we nu mee worden geconfronteerd, is dat terroristische individuen (denk aan Geelle) en bewegingen (bijvoorbeeld Al Qaeda), soms gesteund door totalitaire theocratieën (denk aan Iran), proberen om door middel van geweld en intimidatie de ketterij en het vrije denken over godsdienstige aangelegenheden te onderdrukken.

De staat, vroeger vaak een verlengstuk van de inquisitie maar tegenwoordig het voornaamste bolwerk dat ons daartegen moet beschermen, weet die 'theoterroristische' dreiging maar zeer ten dele onder controle te houden. En dat komt mede omdat de staat die vorm van dreiging nog niet als iets specifiek heeft onderkend.

Natuurlijk is dit een vorm van dreiging die als je het oppervlakkig beschouwt kwantitatief maar weinig mensen lijkt te treffen. Zoals aangegeven: meer mensen denken in hun leven te worden geraakt door de terrorismedreiging die uitgaat naar transportsystemen zoals de trein of metro en naar de luchtvaart. Niettemin is de maatschappelijke invloed van juist die dreiging die uitgaat naar schrijvers en kunstenaars groot. De stelling, ook wel verdedigd door terrorismedeskundigen, dat men moet kijken naar waar de 'meeste slachtoffers' vallen, is kortzichtig. Althans: in de berekeningen van terrorismedeskundigen is de sluipende ondermijning van burgerlijke vrijheden niet verdisconteerd omdat zij het proces niet onderkennen en de slachtoffers niet weten te identificeren. Als ik deze beeldspraak even mag gebruiken: de terroristen lopen onder hun radar door en de impact van hun handelingen wordt door de deskundigen niet onderkend. In feite is Yale University Press, die de cartoons niet wilde opnemen in het boek van Klausen, een 'slachtoffer', hoewel niemand bij de uitgeverij direct gevaar loopt (in tegenstelling tot de redactie van de *Jyllands Posten*, waar iedereen gevaar loopt).

³⁷ Zie daarover V.A. Demant, 'Ancient Heresy and Modern Unbelief', *The Journal of Religion* 1947, vol. 27, no. 2, p. 79-90; G.R. Evans, *A Brief History of Heresy*, Malden/Oxford: Blackwell 2003.

³⁸ A. Majid, *A Call for Heresy: Why Dissent Is Vital to Islam and America* Minneapolis/London: University of Minnesota Press 2007.

³⁹ P. Cliteur, *The Secular Outlook: In Defense of Moral and Political Secularism*, Oxford: Wiley-Blackwell 2010, p. 69-172.

Een naschrift over de Wilders-zaak

Ten slotte een paar opmerkingen over de vrijspraak van Wilders. Deze is voor het hier beschreven proces van belang.

Op 23 juni 2011 sprak de Rechtbank Amsterdam Geert Wilders vrij van de hem tenlastegelegde strafbare feiten die omschreven staan in de artikelen 137c (groepsbelediging) en 137d Wetboek van Strafrecht (aanzetten tot haat, discriminatie en gewelddadig optreden).⁴⁰ De rechtsfilosoof Thierry Baudet schreef dat daarmee de Nederlandse rechter een Europese trend had doorbroken.⁴¹ De Nederlandse rechter had zich ingezet voor de vrijheid van meningsuiting. Baudet trok ook historische parallellen met de glorietijd van de Nederlandse natie: 'De werken van talloze vroege religiecritici, van Spinoza tot Voltaire, konden lange tijd immers alleen in dit land worden uitgegeven, terwijl ze elders in Europa verboden waren.' Ook Abigail Esman noemt de vrijspraak van Wilders een 'Victory for free speech',⁴² net als Ellian in deze bundel.

Hoogleraar Europees recht Rick Lawson bestrijdt (contra Baudet) de opvatting dat door het vonnis van de Amsterdamse rechtbank met een trend is gebroken die islamcritici het zwijgen oplegt. Weliswaar heeft de rechtbank van Amsterdam met de vrijspraak van Wilders een 'coulant oordeel' gegeven, maar dit is minder in strijd met de Europese jurisprudentie dan sommigen willen doen voorkomen.⁴³

Mijn eigen vraag naar aanleiding van deze kwestie zou zijn: moeten we, indachtig hetgeen ik hier heb geschreven over de Rushdie-zaak, de cartooncrisis en de kwestie van Jones, niet ook kijken naar de *praktijk* van de vrijheid van meningsuiting? Niet alleen naar 'law in the books', maar ook naar 'law in action'? De vraag die dan gesteld zou moeten worden, is: hoeveel 'vrijer' maakt deze uitspraak Wilders? Om het even tot een zeer basaal niveau terug te brengen: hij kan nog steeds niet met de fiets naar zijn werk, toch? En heeft dat alleen te maken met de persoonlijke omstandigheden van de heer Wilders of heeft dat toch meer invloed op ons leven dan menigeen denkt?

Laat ik beginnen met een opmerking die betrekking heeft op Geert Wilders zelf. Wat de uitspraak van de Rechtbank Amsterdam van 23 juni 2011 heeft duidelijk gemaakt, is dat Wilders niet *naast* het niet-statelijke geweld van Al Qaeda *ook nog* heeft te vrezen voor dwangmaatregelen van de Nederlandse overheid. Dat is prettig voor hem. Maar tegelijkertijd kan men vaststellen dat het geen enkel positief effect heeft op zijn praktische vrijheid.

40 Rb. Amsterdam 23 juni 2011 (vrijspraak Wilders, LJN BQ9001). Zie voor een analyse van de relevante artikelen 137c en 137d: G. Molier, 'Over de vrijheid van meningsuiting en groepsbelediging wegens religie', *Civis Mundi* 2009, jrg. 48, nr. 3, p. 155-167.

41 T. Baudet, 'De vrijspraak van Wilders in Europa', *Trouw* 25 juni 2011. Zie ook T. Baudet, 'Thou Shalt Not Offend Islam: A Firsthand Account of the Dutch Trial of Geert Wilders', *The City Journal* 19 januari 2010.

42 A. Esman, 'Geert Wilders Found "Not Guilty" in Victory for Free Speech', *Forbes.com* 23 juni 2011.

43 R. Lawson, 'Islamcritici de mond gesnoerd? Helemaal niet', *Trouw* 28 juni 2011.

De landelijke kwaliteitskranten willen dit nog wel eens in een rozig licht presenteren, maar moeten we de regionale *Gooi en Eemlander* niet prijzen voor haar realisme wanneer men in een kop boven een artikel op 17 juli 2010 verklaart: 'Geert Wilders komt nooit van dodenlijst'?⁴⁴ Het artikel geeft aan dat in een aan Al Qaeda gelieerde publicatie Geert Wilders als doelwit van terroristische aanslagen werd aanbevolen. *De Telegraaf* brengt het nieuws dat Wilders als target wordt opgevoerd overigens opmerkelijk voorzichter, immers de kop is: 'Wilders bedreigt in Al-Qaedablad: "Girt" boven gouden pistool afgedrukt'.⁴⁵ *De Volkskrant* spreekt, net als de *Gooi en Eemlander* van een dodenlijst, maar maakt het bericht bijna schattig onschuldig door van een 'glossy' te spreken, omdat in het tijdschrift ook afbeeldingen staan: 'Wilders op dodenlijst in online glossy Al Qaida'.⁴⁶

Hoe het ook zij, het juridisch gelijk van Wilders maakt hem nog niet tot een vrij man. Wat al deze voorbeelden ons zouden moeten leren, is dat een aanzienlijk verschil bestaat tussen vrijheid *de iure* en vrijheid *de facto*. Als men *rechtens* vergaande vrijheid heeft om te publiceren wat men wil, kan men nog steeds *feitelijk* zo ernstig door geweldsdreiging die uitgaat van niet-statelijke actoren worden beperkt dat van een effectieve vrijheid eigenlijk geen sprake is, zoals ook de andere voorbeelden in dit artikel duidelijk maken.

Dit is het dilemma van deze tijd met betrekking tot vrijheid van meningsuiting. Terroristisch geweld richt zich niet alleen tot een onbepaalde categorie mensen die gebruik maakt van het vervoerssysteem en de luchtvaart, of tegen symbolen, maar ook tot een groep van schrijvers, cartoonisten, cabaretiers, politici en kunstenaars die ongewild ineens tot de belangrijkste dragers van onze burgerlijke vrijheden zijn geworden.

Beleidsmakers, publieke intellectuelen en terrorismedeskundigen maken over het algemeen de fout te denken dat omdat de geweldsdreiging ten aanzien van diegenen die de gramschap van terroristen opwekken maar een kleine groep betreft, het sociaal-maatschappelijk om niet zo'n groot probleem gaat.

Terrorismedeskundigen denken in termen van grote getallen. Hoeveel mensen stierven in Mumbai? Hoeveel mensen kwamen om bij 9/11? Hoeveel mensen stierven bij de aanslag in Madrid? Gemeten aan die aantallen valt een enkele Kurt Westergaard, Salman Rushdie of Geert Wilders in het niet.

Althans dat denken zij. Maar dat is zeer kortzichtig. De aanslagen op ongespecificeerde doelwitten hebben de samenleving niet significant veranderd, maar de diffuse dreiging ten aanzien van Kurt Westergaard en helemaal die ten aanzien van Geert Wilders wel. Het heeft, om het maar even bij Wilders te houden, niet alleen het leven van

⁴⁴ 'Geert Wilders komt nooit van dodenlijst', *Gooi en Eemlander* 17 juli 2010.

⁴⁵ 'Wilders bedreigt in Al-Qaedablad: "Girt" boven gouden pistool afgedrukt', *De Telegraaf* 16 juli 2010.

⁴⁶ 'Wilders op dodenlijst in online glossy Al Qaida', *de Volkskrant* 17 juli 2010.

Geert Wilders veranderd, maar een diepgaande invloed gehad op de electorale verhoudingen in Nederland.

Ook de zaak van de rare dominee in de Verenigde Staten is veel belangrijker dan men doorgaans denkt. Wanneer één man in de Verenigde Staten van Amerika blijft aandringen op zijn 'constitutional right' om een koran te verbranden, dan heeft dat niet alleen consequenties voor die ene man maar voor de Verenigde Staten als geheel, zoals alle Amerikaanse leiders die op Terry Jones gingen inpraten zich intuïtief realiseerden. Dit probleem lijkt voorlopig nog niet opgelost.

Op het moment dat ik de laatste hand leg aan dit artikel, op 4 juli 2011, staat in het *Algemeen Dagblad* een artikel onder de kop 'Wilders op dodenlijst al-Qaeda'.⁴⁷ Het artikel beschrijft dat de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding de ernst van de dreiging onderzoekt die ervan uitgaat dat in de Verenigde Staten van Amerika weer een 'hitlist' is opgedoken waarop naast 'het in Washington woonachtige ex-VVD-kamerlid Ayaan Hirsi Ali' en enkele bedrijven die betrokken zijn bij de oorlogen in Afghanistan en Irak ook de naam van Geert Wilders voorkomt als doelwit van een terroristische aanslag.

Vele mensen lezen dit soort berichten in de veronderstelling dat dit iets te maken heeft met Geert Wilders en niet met henzelf. Dat komt omdat zij zich niet realiseren dat dit ook iets te maken heeft met Nederlandse wetgeving en met de bescherming van de Nederlandse vrijheid van meningsuiting. Zij begrijpen ook niet dat geweldplegers niet zullen rusten voordat zij die wetgeving hebben veranderd.

⁴⁷ 'Wilders op dodenlijst van al-Qaeda', *Algemeen Dagblad* 4 juli 2011.